

MILOSLAV PETRUSEK

K PROBLEMATICE HISTORISMU V MARXISTICKÉ SOCIOLOGII

Dvacáté století jako by bylo zahleděno samo do sebe, jako by si — tak říkajíc — vystačilo s tím obrovským komplexem problémů, které se zdají být bezprecedentní a bez jakékoli analogie v předchozím vývoji lidstva. Neuvěřitelná akcelerace v oblasti techniky (nedávno zesnulý akademik Tupolev konstruoval právě tak první celokovové letadlo jako prvního supersonika), růst složitosti mezilidských vztahů a komplexnosti sociálních institucí, sociální důsledky automatizace, kybernetizace a chemizace, téměř nepředvídatelné následky populační exploze, stále přetrvávající, ba umocňující se rozpor mezi obrovským koncentrovaným bohatstvím a nepředstavitelnou bídou miliónů lidí, konflikty politické, diplomatické a vojenské, studentské revolty a naivní maloměšťácké rebelie, obrovský rozmach revolučního a pokrokového hnutí — to všechno a mnohem víc zaujímá pozornost sociologů našeho třídně rozděleného světa. Jako by nebyl čas ohlédnout se zpět, jako by bylo mrháním časem ptát se — jakými cestami lidstvo dospělo až sem, k onomu uzlovému bodu, kdy část lidstva spojuje budoucnost s apokalyptickou vizí všeobecného zániku a druhá část s představou harmonicky uspořádaného, spravedlivého, i když zdaleka ještě ne idylického světa...

Toto laické konstatování není zajisté žádnou diagnózou. Ale hledání diagnózy nebo její zpřesnění — to je reálný úkol, který si kladou sociologové celého světa, odlišně motivováni, vedeni rozdílnými cíli a spjati s různými sociálními silami a seskupeními. Jejich diagnózy jsou proto přirozeně odlišné a jejich predikace budoucího stavu jsou až dichotomicky diferencované. Pro soudobou buržoazní sociologii je charakteristické, že ztratila smysl pro historický rozměr sociálního života a v tomto ohledu dost přesně reflektuje krizi středních tříd, které žijí právě jen dneškem a pro dnešek. Nic na tom nemění usilování futurologů a profetů nejrůznějších proveniencí, jejichž prognózám evidentně chybí právě historická zakotvenost: obava z budoucnosti se tak vůbec ne paradoxně promítá do „strachu z dějin“. Část nemarxistických sociologů si ovšem otázku „historické zakotvenosti“ sociologického poznání položila a jejich odpovědi se nejednou stávaly předmětem nikoliv pouze akademických diskusí, ale dokonce ostrého ideologického střetávání. Zvláště markantně je to vidět na

logických a obsahových peripetiích, jimiž v buržoazní sociologii prošla kategorie „sociální změny“, která má být jakýmsi prý ideologicky neutrálním protipólem pojmů vývoje a pokroku. Obdobně bychom mohli sledovat deformaci historického smyslu v řadě pokusů o periodizaci dějin, Comteovými třemi stadii počínaje a třeba teoriemi postindustriální společnosti konče. V neposlední řadě sehrává výrazně ideologicky exponovanou roli buržoazní koncepce sociální mobility, v níž v duchu sorokinovské tradice je spatřována prý „normální forma“ sociálního pohybu v protikladu k sociální revoluci, která je chápána jako odstrašující příklad „permanentního defektu“, který narušuje „přirozený proces distribuce členů společnosti podle jejich kvalit“ (Sorokin, 1927, str. 376). Pokus o „návrat k historicky zakotvené sociologii“ je ovšem proklamován a zčásti realizován mysliteli tak výrazně odlišnými, jako je zmíněný Sorokin na jedné straně a známý C. W. Mills na straně druhé: skutečně tedy nejde pouze o akademickou otázku výstavby explanačně co nejadekvátnějšího sociologického systému, ale především o ideologicky aktuální spor o současné problémy a vývojové perspektivy lidské společnosti.

Marxistické společenskovědní myšlení bylo a je programově historizující, nikoliv proto, že by bylo (jak tvrdí třeba Karl Popper) pasívně kontinuovalo historizující tradici myšlení 19. století, ale proto, že postulát historismu je z dobrých důvodů (o nichž bude řeč) svorníkem celé marxistické společenskovědní metodologie. Je ovšem zcela přirozené, že realizace, konkrétní naplňování požadavku historismu má v jednotlivých společenských vědách specifické formy a projevy. Cílem naší stati je ukázat některé problémy historismu v marxistické sociologii, což ovšem vyžaduje — alespoň s ohledem na současný stav diskuse — poněkud širší záběr. Klademe si proto nejprve otázku po „smyslu studia minulého“, analyzujeme problém historických analogií, vztáh teoretických tvrzení a historických generalizací, alespoň stručně rekapitulujeme otázku sociálně historického času a v závěru pak zkoumáme specifické formy a projevy historismu v sociologii a historii s poukazem na možné styčné body obou disciplín zejména v konkrétně metodologické oblasti.

O SMYSLU STUDIA MINULÉHO

Řada historiků, kteří se zamýšleli nad stavem a perspektivami vlastní vědy, si kladla otázku, jaký je vlastně smysl studia minulého, jaký má význam, popřípadě k čemu může sloužit znalost událostí a jevů v určitém smyslu jedinečných a ve své konkrétní podobě neopakovatelných. Ačkoliv můžeme v mnoha pracích číst, že evropská kultura je

charakterizována mimo jiné výrazným „historickým smyslem“, že Řekové a Římané byli „národy historiografů“ (Bloch, 1967, 13), že posvátné knihy židovské i křesťanské jsou knihami historickými, že zejména 19. století bylo „věkem historie“ (Bienkowski, 1966, 234), že všechna velká sociální hnutí hledají svá zdůvodnění v pohledu do minulosti, stále zůstává — alespoň pro skeptika — otevřená otázka: skutečně nejde jen o „intelektuální hříčku“, jejíž „praktický smysl“ je více než sporný? Marc Bloch ve své proslulé Obraně historie říká, že i kdybychom měli dojít k závěru, že historie není s to poskytnout člověku jinou službu, museli bychom v její prospěch uvést alespoň to, že je zábavná“ (Bloch, 1967, 15). Existují však zcela zřejmě i jiné, zajisté podstatnější důvody, proč se lidé (tedy nejen profesionální historikové) obracejí k minulosti, proč rekonstruují minulé a neopakovatelné události. Kdybychom se pokusili o jakousi „typologii“ důvodů, jež se uváděly a uvádějí ve prospěch historických zkoumání, dospěli bychom asi k těmto závěrům:

1. výsledky historických zkoumání slouží jako „návod k jednání“,
2. určité historické události mají své analogie v současnosti,
3. znalost minulosti je klíčem k pochopení přítomnosti,
4. předvídaní budoucích stavů je možné jen na základě znalosti geneze současných struktur.

Naivní představa, že zkoumání má společenské oprávnění pouze potud, pokud slouží bezprostředně praktickým cílům, byla opuštěna především díky naprosto neočekávaným praktickým aplikacím poznatků zcela „akademických“ (stačí uvést třeba neeuklidovskou geometrii). Doufáme-li v perspektivní praktické „užití“ nějaké abstraktní matematické teorie nebo nákladného, avšak aplikačně sporného biologického výzkumu, nemůžeme se naopak nadít bezprostřední praktické použitelnosti historických poznatků. Pokud se vůbec kdy o praktické užitečnosti historie uvažovalo, pak v nejlepším případě právě v souvislosti s pojetím historie jako „návodu k jednání“: historie měla „učit“ lidi, jak jednat v určitých sociálních situacích, pro něž jakýmsi prototypem, modelem byly události historické. Avšak tato představa, jakkoliv tu a tam přežívající, je příliš naivní už proto, že „se obvykle mění podmínky a že z dějin punských válek se není možno poučit, jak dnes vyhrát bitvu, ani z dějin francouzské nebo anglické revoluce, jak řešit problémy, které kladou revoluce současné“ (Goldmann, 1967, 12). Sledujeme-li však velká historická díla minulosti, je nepochybné, že historikovým záměrem skutečně nejednou bylo ovlivnit sociální jednání současných lidí a právě v tomto smyslu měla být „historia magistra vitae“. Je známo, že se však sociální funkce historie jako vědy v tomto ohledu velice podstatně změnila: na rozdíl od historie ještě 19. století, která se snažila „učit, bavit nebo nabádat“, jak píše Hoselitz, soudobá historie (více či méně vzdálená materialistickému

pojetí dějin] „postupně nahradila své primárně humanistické aspekty přístupy sociologickými“ (Hoselitz, 1965, 26). Nedejme se ovšem mýlit oněmi „sociologickými přístupy“, protože se pod nimi neskrývá de facto nic jiného než zpozitivističtělá, deskriptivní, faktografická historie, která rezignovala nejen na více či méně spekulativní hledání „smyslu dějin“, ale i na odkrývání jakýchkoli dějinných pravidelností, na jakoukoli generalizaci. „Praktická užitečnost“ historie ovšem netkví v deskripci, ale právě v odhalování zákonitosti dějinného pohybu či přesněji v tom, že ukazuje, jak se obecné vývojové pravidelnosti manifestují v konkrétním prostoru a čase, jak se „v historickém vývoji tvoří síly relativně permanentní, které působí se značnou pravidelností a automaticností“ (Gramsci, 1966, 140).

PROBLÉM HISTORICKÝCH ANALOGIÍ

V pozadí představy, že historie může poskytovat nějaký návod k praktickému jednání, je nepochybně především nápadná vnější podobnost některých historických událostí s událostmi současnými. Používání historických analogií se však většinou pohybuje mimo vědeckou oblast a je doménou publicistiky či politické žurnalistiky. Historie ovšem právě tím, že poskytuje informaci o určitých jedinečných, konkrétních a neopakovatelných událostech nabízí současníkovi nejednou pozoruhodný materiál: podobnost některých současných událostí s událostmi minulými může být totiž právě v oné jedinečnosti zarážející. Opakují se nejednou (alespoň zdánlivě) tytéž aktivity, používá se téže slovní argumentace, aktéři časově vzdálených událostí se chovají nápadně podobně atd. Velice snadno se pak konstruují „poučení z historie“ typu, že lidé měli jednat (či neměli jednat) jako „jejich předkové“ a „všechno by bylo bývalo dopadlo jinak“. Ale ono vůbec nejde o „nepoučitelnost“ lidí z dějin; ve změněných historických podmínkách lidé prostě nemohou jednat pouze na základě „historického poučení“ (v tomto případě na základě jevových, vnějších analogií) právě proto, že konkrétní sociální podmínky se změnily přes všechnu svou případnou, ale právě jen vnější podobnost s událostmi, které se už jednou odehrály.

Když Marx a zejména Engels psali své historicky orientované práce, věnovali problému dějinných analogií značnou pozornost. Engels například v Německé selské válce ukazuje, jak nápadná, nepřehlédnutelná byla podobnost německé revoluce 1525 a revoluce let 1848—1849, obdoba nejen v průběhu, „při němž stále stejné knížecí vojsko postupně potlačovalo různá místní povstání“, ale i „ve směšné podobnosti chování městského obyvatelstva“. Engels však současně ukazuje, že hybnými silami

mi obou revolucí byla nápadně odlišná třídní seskupení a že jejich výsledky se tedy stejně nápadně odlišovaly.

Marx v 18. brumairu ukazuje jak lidé „v epochách revolučních krizí vyvolávají úzkostlivě duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si jejich jména, bitevní hesla, kostýmy, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a s touto vypůjčenou řečí zahráli novou scénu světových dějin“ (Marx, 1949, 11). Nejednou tak v dějinách dochází k vědomému napodobení minulých událostí, jež však má svůj hluboký současný praktický smysl. Je ovšem známo, že týž historický převlek si mohou vypůjčit epochy svým společenským obsahem velice rozdílné — připomeňme římský kostým Dantonův a Robespierův na jedné a Mussoliniho na druhé straně: dějiny jsou skutečně nepřebornou půjčovnou kostýmů, z nichž si každý může vypůjčovat po libosti. Sociologický problém však počíná tam, kde si klademe otázku, proč byl vypůjčem právě ten, a ne jiný kostým a s jakým výsledným efektem. Marx ukazuje, že kostýmní převlek je velikým sebeklamem, který má „zastříit měšťácky omezený obsah... bojů“ a že se odkládá ihned, jakmile je díla dosaženo. Právě proto proletářská revoluce, která nemusí přehlušovat svůj vlastní obsah vzpomínkami z dějin, „nemůže začít, dokud neodhodí všechnu pověru minulosti“. To je ovšem vědomé vyhlášení boje jak bombastickému historizování, tak umělému, byť nejednou umnému vyhledávání dějinných analogií.

V dopise časopisu *Otečestvennyje zapisky* z roku 1877 Marx uvažuje o historických analogiích v polemice se spekulativní historiosofií: „...nápadně analogické události, které se odehrály v rozdílných historických prostředích, vedly ke zcela odlišným výsledkům. Studujeme-li tento vývoj zvláště a pak je spolu srovnáme, najdeme snadno klíč k tomuto jevu, ale nedokážeme to nikdy univerzálním pakličem jakési všeobecné historickofilosofické teorie, jejíž největší ctností je její nadhistoričnost“ (Marx, Engels, 19, 1966, 145).

To, co označujeme jako historickou analogii, je založeno na vnější podobnosti časově vzdálených událostí, jež však nemusí a většinou ani neodráží hlubší, podstatnější podobnosti.

Historické analogie proto nesmíme zaměnit s historickými generalizacemi. Jestliže na jedné straně historizující analogie odkazujeme spíše do mimovědní sféry, pokládáme na straně druhé historické generalizace za nezbytnou součást historie oproštěné od jednostranného deskriptivismu. „Historie se zabývá vztahem mezi jedinečným a obecným“ (Carr, 1967, 67) a právě skutečnost, že historie na různých úrovních zobecňuje, je nejen významným metodologickým principem této vědní disciplíny, ale současně také zakládá jakoukoliv možnost poučení z dějin.

Všimněme si, jak důsledně je tento princip realizován v marxismu, například v Leninově díle *Stát a revoluce*, které je v podstatné části právě

z obecnějším rozbohem historických zkušeností revolucí let 1848—1851, Pařížské Komuny 1871 a ruských revolucí let 1905 a 1917. Lenin zde charakterizuje i obecně metodologický princip „učení z dějin“, když píše, že Marx, „věren své filosofii dialektického materialismu, bere za základ historické zkušenosti velikých revolučních let 1848—1851. Marxovo učení je i zde jako vždy shrnutím zkušeností, které je osvětleno hlubokým filosofickým světovým názorem a bohatou znalostí historie“ (Lenin, 1950, 26). Materialistické pojetí dějin tedy skutečně nehraje roli „univerzálního paklíče“, není historickou konstrukcí, již jsou přizpůsobována historická fakta, nýbrž obecným metodologickým nástrojem generalizace historických fakt, který umožňuje rozlišit obecné vývojové tendence od konkrétních dějinných peripetií, jež mohou být co do formy a jednotlivých projevů, co do „vnější manifestace“ specifické či nahodilé. Lenin to ostatně zdůrazňuje ve svých úvahách o poučeních z revoluce roku 1917, když píše, že při platnosti „všeobecné zákonitosti vývoje v celé světové historii nejsou nikterak vyloučena, nýbrž jsou naopak pravděpodobná jednotlivá období vývoje, která se vyznačují svérázností formy nebo svérázností postupného chodu tohoto vývoje“ (Lenin 1951, II, 810).

TEORETICKÁ TVRZENÍ A HISTORICKÉ GENERALIZACE

Nemůžeme na tomto místě podrobně analyzovat metodologické problémy historických generalizací. Spor o to, zda historie může generalizovat (bez ohledu na to, že to fakticky vždycky dělá), je v buržoazní historii pokračováním konfliktu mezi pozitivistickou koncepcí „skládání prověřených fakt“ a novoidealistickým spekulativismem. Svůj vliv tady uplatnila novopozitivistická filosofie svým pojetím příčiny, zákonitosti a pravidelnosti, která ještě více ve vědomí některých historiků prohloubila „klasické“ dilema mezi nomotetickými a idiografickými vědami. Tento spor však byl v marxistické společenské vědě věcně analyzován do té míry, že jej nemá smysl na tomto místě rekapitulovat (srv. např. vynikající kritickou analýzu známé koncepce Gardinerovy v Kon, 1963, 300 n aj.).

Postavení historických generalizací v souboru sociologických tvrzení má ovšem svým způsobem klíčový význam pro výstavbu sociologie jako teoreticko-empirické vědy. Pokud jde o vztah k tomuto problému, existují v marxistické sociologii v zásadě tři základní přístupy. První přístup byl nejradikálněji formulován v polské sociologii poloviny šedesátých let (zejména Malewskim) nepochybně pod výrazným vlivem západních pokusů o výstavbu obecných teorií chování a jeho podstatu lze vyjádřit tak,

že v sociologii historické generalizace prostě nemají místo. To, že sociologie nadále s historickými generalizacemi pracuje, svědčí o její nevyzrállosti jako právě teoretické vědy a konečným cílem sociologie je tedy přepsat maximum historických generalizací do podoby teoretických tvrzení (tedy tvrzení, jež neobsahují časoprostorové souřadnice). Druhé pojetí je reprezentováno vulgárním historismem, pro nějž je charakteristický „strach“ z teoretického zobecnování a v němž tvrzení s časoprostorovými souřadnicemi vyjadřují (spíše než konkrétně historický přístup) neochotu podrobit jev hlubší teoretické analýze. Konečně třetí pojetí, jež sdílíme a jež se pokusíme stručně charakterizovat, respektuje specifičnost historického a sociologického přístupu k sociální skutečnosti a společenskému pohybu, je si však současně vědomo podmíněnosti a relativnosti dichotomie teoretických tvrzení a historických generalizací.

Tvrzení, v nichž figurují časoprostorové souřadnice, lze rozdělit do dvou základních typů: 1. typ, v němž časoprostorové údaje specifikují jediný (či jedinečný) jev, o němž tvrzení vypovídá a pouze k němuž je vztažitelné; 2. typ, v němž časové údaje specifikují časový interval, a prostorové údaje lokalizující třídu jevů, o nichž tvrzení vypovídá (jde tedy o historickou generalizaci). Kontrapozice prvního typu tvrzení a obecných tvrzení ahistorických se stala, jak známo, východiskem kontrapozice nomotetických a idiografických věd v novokantovské škole. Problém vztahu všech tří typů tvrzení, individuálních historických tvrzení, historických generalizací a obecných tvrzení ahistorických byl rozsáhle diskutován v polské sociologické literatuře v zásadě s cílem „překonat historickou omezenost sociologických tvrzení“ (Nowak, 1965, str. 8).

Vyjděme z předpokladu, že je oprávněný požadavek formulovat sociologická tvrzení co možná nejobecněji (tj. v maximální možné míře vyloučit časoprostorové údaje, pokud to přirozeně daný stav vědění dovoluje), protože taková tvrzení mají nejvyšší informativní hodnotu a nejvyšší význam výkladový.

Přijímáme tedy, že časoprostorový údaj má „zástupní funkci“, jak na to upozorňuje Nowak, v tom smyslu, že tyto údaje fungují jako zkratka za souhrn podmínek, které musí být splněny, aby daný jev nastal, a jež není vhodné v dané souvislosti uvádět. Je však nezbytné ukázat dvě základní omezení požadavku transformovat historické tvrzení do podoby tvrzení teoretického, přijmeme-li výklad zástupní funkce časoprostorového údaje za metodologickou direktivu. Tento požadavek má totiž smysl pouze ve vztahu k historickým generalizacím, v případě individuálních historických tvrzení je beze smyslu proto, že jednak vlastní funkce těchto tvrzení je ve fixaci určitého individuálního faktu, jednak proto, že tato tvrzení prostě nejsou a nemohou být součástí teoretického vědění, v žádné podobě nevstupují do sociologie jako „teoreticko-empirické vědy“. Vstupují do

ní pouze zprostředkovaně jako faktografická báze historických generalizací. Požadavek transformace má dále smysl pouze tehdy, pohybujeme-li se ve sféře „teoretické systematizace“ sociologických tvrzení, která sleduje „fixování logických svazků mezi obecnými tvrzeními, hledá a fixuje logické svazky mezi pojmy, které v těchto tvrzeních vysvětlovala jiná tvrzení, aby tvrzení byla uspořádána tak, že tvoří určité řetězce, v nichž konsekvens jednoho tvrzení je antecedentem druhého“. Protože ovšem sociologie neplní pouze funkci „duchovní reprodukce“ sociální skutečnosti, je vnitřně rozrůzněna právě v důsledku rozrůzněnosti svého sociálního fungování i co do způsobu výstavby systému, tedy co do způsobu systematizace svých tvrzení. V neteoretických způsobech systemizace pak dochází k posunu akcentů při výběru určitých typů tvrzení, která jsou systematizována (nastává tedy „posun obsahu“), ale i k zúžení souboru metodologických direktiv vztahujících se ke způsobu systemizace. Transformace historických generalizací by v těchto případech vedla k likvidaci specifických rysů těchto systematizací a znemožnila by jejich specifické společenské funkce. Časoprostorové údaje totiž mohou mít nebo mají emocionální „podtext“, který v teoretických systematizacích těchto tvrzení musí být ovšem v maximální možné míře vyloučen, jeho nahrazení emocionálně indiferentním údajem v jiných typech systematizací by ovšem setřelo jejich specifičnost. Proto také bezprostředně sociálně zaangażovaná sociologie (ne ovšem v sociotechnickém, nýbrž „humanizujícím“ smyslu) má obvykle „historičtější“ charakter. Odtud na jedné straně krajní požadavek, aby sociologie byla pouze historickou vědou, na druhé straně tendence „teoreticky“ orientovaných sociologů nepokládat např. Millse či Riesmana za sensu stricto sociology.

Relativnost dichotomie „historické“ a „teoretické“ sociologie bude ještě zřejmější, uvědomíme-li si relativnost dichotomie „historických generalizací“ a „teoretických“ tvrzení. Z úvahy můžeme vyloučit na jedné straně taková „obecná tvrzení“ jež jsou „obecnostmi“ takového druhu, že jejich výkladová hodnota je nulová, na druhé straně „čisté historické generalizace“, které se vztahují k událostem, jež nemají analogii v současném chování individuí nebo fungování současných sociálních systémů. Tato tvrzení vstupují ovšem do té části sociologie, která se zabývá jednotlivými společensko-ekonomickými formacemi či jinak typologizovanými vývojovými etapami společenského života, pokud jsme ovšem ochotni nepřijmout vymezení sociologie jako vědy o současných a pouze současných faktech. Vyloučíme-li tedy tyto dva typy tvrzení, pak platí, že všechna teoretická tvrzení jsou převoditelná do podoby historických generalizací v tom smyslu, že lze vždy uvést časová omezení s prostorovou lokalizací, v níž dané tvrzení platí. Teoretická tvrzení totiž implikují časoprostorové souřadnice, ačkoliv je výslovně neuvádějí. Problém se nám nyní ukazuje

z komplementárního hlediska: v historických tvrzeních mají časoprostorové údaje „zástupní funkci“, která někdy supluje absenci konkrétního vědění o podmínkách, které musí být splněny, aby jev nastal, v teoretických tvrzeních pak absence časoprostorového údaje může suplovat absenci vědění o sféře platnosti tvrzení.

PŘÍČINY ODVRATU BURŽOAZNÍ SOCIOLOGIE OD HISTORISMU

Jednou z okřídlených frází — opět nejednou používaných v mimovědeckém kontextu — je tvrzení, že „pochopení minulosti je klíčem k porozumění přítomnosti“. O jedné stránce věci jsme se již zmínili — totiž o „poučení z dějin“, jež jsou založena na určitých typech historických generalizací. Pokusme se na tento problém podívat z poněkud jiného zorného úhlu, totiž z hlediska „historických elementů“ a typů historického myšlení v soudobé sociologii.

Pro buržoazní sociologii je dnes charakteristická „ztráta smyslu pro minulost“ (Shills, 1965, 1427), ačkoliv ještě na počátku 20. století vytvářela nejrůznější periodizační a klasifikační témata, jež měla „bez ohledu na své praktické zobecnění povahu historicky zakořeněných koncepcí“ (Mills, 1968, 130), ať už šlo o Durkheimovy typy solidarity, Cooleyho primární a sekundární skupiny, zvláště nápadně pak o Tönniesovu dichotomii, ale i Weberův status a třídu či Redfieldovy městské a venkovské společnosti atd. Lze najít řadu objektivních důvodů, které vedly buržoazní sociologii k jednostrannému akcentu na přítomnost a k postupnému opouštění jakýchkoli historických a vývojových pohledů.

1. Pro první desetiletí dvacátého století je charakteristický růst složitosti, komplikovanosti sociálních struktur, jež se vnějškově projevuje v růstu početnosti a rozrůzněnosti institucionálních forem. Studium nových institucionálních forem nemohlo být podle názoru řady sociologů založeno na „historických analogiích“, jež se ukazovaly jako nedostačující nebo úplně irelevantní. Bádání se tedy orientovalo na výzkum „autonomního“ pohybu institucionálních forem, jež byly vytrženy jak z makrosociálních, tak historických souvislostí. Jestliže ještě Max Weber hledal právě historické kořeny soudobých kapitalistických institucí (ať už s jakýmikoliv výsledky), pak sociologové 20. století stále jednostranněji zdůrazňují „současnost“, studium sociálních institucí a institucionálních forem „zde a nyní“. Teprve daleko později jsou tato studia doplněna komparativními přístupy, čímž do analýz sociálních institucí vstupuje element historismu alespoň nepřímo.

2. Metodologicky je tento atomizující přístup k sociální skutečnosti

zakotven v radikálním empiricismu protokolárních výpovědí o sociální skutečnosti, které historickou dimenzi vědomě opomíjejí. Empiricismus je totiž svou podstatou ahistorický a antihistorický, přičemž antihistorismus empiricismu je nejen „motivován“ odporem ke „spekulativním koncepcím společnosti“, jež byly téměř vždycky silně historizující (Comtova tři stadia, Spencerova vojenská a průmyslová společnost atd.), ale je přímo zabudován v jeho metodologii.

3. Výzkumy aktuálních institucionálních a organizačních struktur byly velice často svázány s praktickými potřebami zkoumaných institucí a organizací. Snaha uspokojit momentální požadavky kladené na sociologické expertizy tak ještě výrazněji posilovala antihistorismus buržoazní sociologie, který pak vyvrcholil proslulým Popperovým útokem proti „bídě historismu“. Popper ne náhodou rozlišuje mezi sociálním inženýrstvím, jež je orientováno na „dílčí sociální struktury“ (piece-meal social engineering), a mezi makrosociologickým utopismem, který chce měnit „celou společnost“ (large-scale engineering). Utopické inženýrství, jehož archetypem je Platon a soudobým reprezentantem marxismus, musí prý být odmítnuto proto, že „sociologické vědění pro globální inženýrství dnes prostě neexistuje“ (Popper, 1945) a je nahrazováno pouze historickými konstrukcemi, jež jsou metodologicky nevhodné. Politicky tak ústí Popperova koncepce v plytký reformismus, metodologicky v otevřený útok vůči možnostem kauzální analýzy dějinného vývoje, a tedy i jakékoli zásadnější predikce sociálního pohybu.

4. Atomizace sociální skutečnosti a útěk od historické dimenze se přirozeně projevil i ve výrazných tendencích k psychologismu, nejmarkantněji pak v nejrůznějších variantách mikrosociologie. Goldmann proto oprávněně konstatuje, že „společným faktorem tendencí zdánlivě odlišných, ba dokonce protichůdných je radikální vyloučení jakéhokoliv historického prvku při studiu společenských jevů“ (Goldmann, 1967, 47). Nejambicióznější varianty soudobého psychologismu pak ústí v požadavek „psychologické explanace“ historických událostí a procesů, tj. v požadavek přenosu „univerzálních zákonitostí“ individuálního chování na minulost. Řečeno s jistým (ale nikoliv podstatným) zjednodušením, jde o to, že znalost psychologie soudobého člověka (psychologie ovšem ve smyslu značně širokém) je klíčem k psychologii člověka minulosti, a tedy klíčem k výkladu celých dějin! V Homansově koncepci, která je radikálním vyjádřením soudobého sociologického psychologismu, se sice uvažuje, že „psychologická propozice obsahuje silný moment historismu“, protože „minulá historie propojená se současnými podmínkami podmiňuje chování“, že „řada psychologických tvrzení je omezena varietou speciálních historických podmínek, pro něž platí“ (Homans, 1967, 90). Celá koncepce je však založena na předpokladu, který je současně i závěrem

všech Homansových úvah, že nejvýznamnější zobecnění v historii nejsou tvrzení o procesech dějin, ale o aktérech v dějinách, to jest — o lidech“ (tamtéž, 47).

Je nepochybné, že chceme-li pochopit individuální motivaci individuálního aktéra dějinné události, musíme využívat psychologických znalostí, a že se tu a tam nemůžeme vyhnout dokonce třeba psychoanalytickým rozborům (podrobněji srv. třeba Hughes, 1970, kapitola Historie a psychoanalýza). Marxismus nikdy nepopíral, že individuální psychologie, osobnostní rysy, intelektuální dispozice atd. významných aktérů dějin hrají svou závažnou a neopominutelnou roli, není však ochoten historický vývoj podřídít zákonitostem individuální psychologie.

Marxistická koncepce, která sice vychází „ze skutečně činných lidí a z jejich skutečného životního procesu“ (Marx, Engels, sv. 3. 1958, 40), tedy nevysvětluje dějinný pohyb individuální psychologií, ale — s přihlédnutím k významu individuální vůle, motivace atd. — vysvětluje sociální psychologii doby zcela určitými historickými podmínkami. To zdaleka neznamena popření existence některých skutečně univerzálních psychologických zákonitostí. Pomocí nich však nelze vysvětlit ani specifickou psychologickou tvářnost doby, ale dokonce ani specifické (protože psychologickou tvářností doby podmíněné) individuální motivy jednotlivých historických aktérů. Pomineme-li totiž „individuální podivínství, jež najdeme skutečně ve všech dobách“ (Bloch, 1967, 74), lze zjistit, že nejen jeden historický akt individuálního aktéra, který je nám co do motivace nepochopitelný, má hluboké kořeny v určitých standardech chování, v morálních normách, ve vzorcích chování, jež jsou produktem zcela určité, historicky určené sociální struktury. Extrapolace psychologie soudobého člověka (ať už na jakékoliv úrovni obecnosti) je tedy nejen metodologicky neúnosná, ale ve svých důsledcích vede koneckonců k archaickému pojetí dějin jako produktu „svobodné vůle“, individuální motivace atd. významných, velkých osobností.

Kromě vnitrovědních, tj. teoretických a metodologických příčin, jakož i důvodů vyplývajících z objektivních proměn sociálních struktur v posledních desetiletích, má odvrát buržoazní sociologie od historického pohledu také své sociálně třídní kořeny, jež se mimo jiné projevují v tom, že útok proti historismu je téměř vždycky veden jako útok vůči marxistickému historismu. Zcela jednoznačně to vyjadřuje právě Popper, který říká, že jeho „analýzu predikce a předvídání by bylo možno popsat jako kritiku marxistické historické metody“ a který také otevřeně vyjadřuje ideologickopolitický záměr své kritiky: „Marxistický názor „...že společenská revoluce povede k lepšímu světu, je pochopitelný pouze z historických předpokladů marxismu. Jestliže na základě historického předvídání víte, jaký musí být výsledek společenské revoluce, a ví-

te-li, že výsledek je vším, v co doufáme, tehdy a jen tehdy můžete považovat revoluci s jejím nevýslovným strádáním za prostředek k dosažení nevýslovného štěstí. 'Vyloučíte-li však historicistní doktrínu, teorie revoluce se stává zcela nepřijatelnou' (Popper, 1959).

Buržoazní sociologie tedy rezignovala na historický přístup, a to v obou svých základních formách — jak ve své novopozitivisticko-empiricistní variantě, tak ve schematickeém „analytickém přístupu“ reprezentovaném typem parsonsovského sociologického myšlení. Ve strukturalistické variantě, která sice byla původně inspirována komparativními přístupy kulturně antropologickými, dochází k absolutizaci současnosti tím, že soudobé struktury mají být vyloženy ze soudobých funkcí: současnost se tak stává, jak poznamenal kdysi Mills, jakýmsi „zdrojem samoplození“. Jean Piaget ostatně výslovně konstatuje, že strukturalismus míří proti historismu“ (Piaget, 1971, 3) a na osudech právě Parsonsova sociologického systému lze vysledovat, jak obtížně lze do jeho analytického schématu integrovat historický rozměr.

Marxistický historismus jako protipól ahistorické a antirevolučně koncipované buržoazní sociologie ovšem není žádným samoúčelným staromilectvím a dějiny mu nemají poskytovat (jak se to pohříchu ve zvlgarizovaném marxismu ovšem nejednou dělo) pouze „příklady“ platnosti obecných filosofických „pouček“. Historismus je základním metodologickým principem každé marxisticky koncipované společenské vědy, protože společenské vědy nejsou koneckonců ničím jiným než studiem „lidí v čase“, časově určených a časově situovaných různorodých lidských aktivit a jejich produktů.

SOCIÁLNĚ HISTORICKÝ A PSYCHOLOGICKÝ ČAS A PROBLÉM SOCIÁLNÍ PAMĚTI

Ontologickým východiskem marxistického historismu je samozřejmý předpoklad, že všechny lidské aktivity se odehrávají v čase. Sociální dění v čase, sociální časovost dění má však výrazně odlišné rysy od „historismu přírody“. Uvažujeme-li tedy o čase jako základní kategorii, s níž pracuje historický přístup, je nutno odlišit „přírodní čas“ se všemi jeho variantami (čas mikrofyzikálního světa, kosmický čas, astronomický čas, čas biologických procesů) od času sociálně historického. Pro všechny přírodní struktury, biologické druhy člověku nejbližší nevyjímaje, je charakteristické, že jsou časově situovány, že probíhají v čase, že však nemají ke své časovosti vztah. Člověk naopak svůj sociálně historický čas tvoří tím, že tvoří své vlastní dějiny: ke své časové určenosti, ke svému dění v čase si tedy vztah vytváří. Pro

většinu lidských aktivit a pro všechny sociální aktivity je pak charakteristická jejich intencionalita, záměrnost, cílovost.

„Mají-li zvířata trvalý vliv na své okolí, je to neúmyslné a je to i pro zvířata něco náhodného. Čím více se člověk vzdaluje od zvířete, tím více nabývá jeho působení na přírodu rázu záměrného, plánovitého jednání, vypočteného na určité, předem známé cíle“ (Engels, 1950, 153). Teprve pro člověka — jako důsledek jeho zaměřených aktivit — nabývá smyslu rozlišení minulosti, současnosti a budoucnosti, protože každá současná sociální aktivita vychází z nějakých „m i n u l ý c h“ předpokladů (na nejobecnější úrovni jde o „materiální podmínky života individuí, které tu byly už před nimi, i ty, která tato individua vytvořila sama vlastní činností“, (Marx, Engel, sv. 3, 34) a je orientována k b u d o u c n o s t i. Rozlišení mezi „zrelativizovanou“ současností (současnost jako „myšlená čára“ mezi minulostí a budoucností), minulostí a budoucností má smysl jen pro člověka. Pro fyzika, jak konstatuje třeba Grunbaum (1963, 324) nebo Rappoport (1954, 70), neexistuje přítomnost, minulost ani budoucnost. Fyzikální čas je ovšem v základním vztahu k času sociálně historickému v tom smyslu, že slouží jako „standard“ pro jeho měření.

Kromě sociálně historického času, který je dán vztahem člověka k jeho časové určenosti, je nutno rozlišit „p s y c h o l o g i c k ý č a s“, prolínání časové dimenze, a to jak v individuálním smyslu, tak ve smyslu sociálním či sociálně psychologickém (tak, jak tomuto pojmu rozuměl třeba Plechanov). Sociálně historický čas tak, jak se odráží ve společenském vědomí, je diskontinuitní, není to tedy „lineární“ čas fyziky. Určité periody dějinného vývoje totiž vnímáme jako kontinuitní, jako období, v nichž se „nic neděje“, pro něž je charakteristický jen a jen „profánní život“, jak o něm mluví Marx (Marx, 1950, 104), jiná období jsou naopak epochami přerывů, zvrátů a zlomů. Ale ani sféra „p r o f á n n í h o ž i v o t a“, jehož prozkoumání je základním požadavkem jakéhokoli vědeckého studia dějin, není prosta diskontinuitních momentů. Obrovská akcelerace ve sféře techniky, výrobní technologie, vědeckých objevů a v důsledku toho i v oblasti spotřeby, životního stylu a společenského vědomí, jak ji zaznamenáváme v posledních desetiletích, vzdálila od sebe bezprostředně časově navazující generační skupiny, „zlomila“ časovou kontinuitu, lineární fyzikální čas.

Například při zkoumání procesů sociální mobility je přihlídnutí k diskontinuitním momentům v sociálním vnímání času velice podstatné. Sociální mobilita je totiž časově lineárním procesem jen metodologicky (protože sociálně historický čas nutně měříme standardní mírou fyzikálního času), reálně je to však diskontinuitní pohyb. Toto konstatování má svůj význam i pro konkrétní metodiku mobilitních výzkumů, které musejí

přihlížet i k sociálnímu vnímání času, ba dokonce při práci s respondenty i k času individuálně psychologickému.

Problém sociálně historického času a sociálního vnímání časové dimenze je spjat velice úzce také s problémem tzv. kolektivní či sociální paměti. Tento problém byl v nemarxistické sociologii zajímavě explikován Mauricem Halbwachsem (v práci z roku 1925 a zejména v knize z roku 1950), který rozlišuje dvě kategorie „elementů minulosti“: kolektivní, společné, jež mohou být paměti poměrně snadno reprodukovány, a individuální, jejichž paměťová reprodukce velice často zavádí, jestliže není podporována právě kolektivní pamětí.

V marxistické reinterpetaci jde o to, které z „elementů minulosti“ vstupují do společenského vědomí a pro č. Jinými slovy — jde o to, jakou „specifickou váhu“ přikládá společenské vědomí současnosti jednotlivým „elementům minulosti“, jak a na základě jakých principů probíhá proces „selekce“ mezi elementy minulosti, které z nich jsou společenským vědomím posilovány, které naopak eliminovány („zapomenuty“) atd.

Tak například dlouhotrvající diskuse o „smyslu českých dějin“, na níž se účastnili Masaryk, Goll, Pekař i Nejedlý, nebyla sociologicky vzato koneckonců ničím jiným než právě bojem o velice soudobě motivovanou selekci „elementů minulosti“. Nejedlý ve stati z roku 1913 (publikována Nejedlý, 1950) přesně ukazuje, že nešlo o akademický historiografický spor, ale o problém, který zasáhl do společenského vědomí té doby velice silně, „stal se denní zábavou i lidí, kteří nikdy snad o historii ani nezavadili“ (tamtéž, 36). Masarykovo pojetí smyslu českých dějin ostatně v úbec nebylo historiosofickou koncepcí per se; bylo od počátku koncipováno jako pokus o odpověď na otázku „které a jaké důvody máme pro své národní snažení“ (Masaryk, 1895, 7). Celá historiografická argumentace Masarykova je pak volena à la these, což sice právem „pobuřovalo“ profesionální historiky, ale současně plnilo prakticko-politický záměr: kladení odlišných akcentů na jednotlivé epochy národních dějin tedy nebylo — z hlediska našeho problému — ničím jiným než vědomým ovlivňováním sociální paměti, tj. výběrem „elementů minulosti“ funkčních pro formování soudobého společenského vědomí.

Problém časové dimenze, sociálně historického času není ovšem zcela neznám ani buržoazní sociologii. U některých autorů tu a tam najdeme pokusy o analýzu problému časové dimenze, například již u Durkheima přiblížení se k pojetí sociokulturního času (čas není pro Durkheima apriorní empirickou kategorií, nýbrž produktem společnosti, sociálně má především pragmatickou funkci jako „rytmická organizace sociálního života“ (viz Durkeim, bez data, 10), u Sorokina čteme rozlišení mezi sociokulturním, biologickým a psychologickým časem (Sorokin, 1943), v posledních letech se problémem času zabýval například Gurvitch (1964) a Wil-

bert E. Moore (1963). Obecně však platí, že pro základní trend soudobé buržoazní sociologie je typické, že „snadněji myslí v prostorových než časových termínech“ (Kolaja, 1969, 34).

PRINCIPY MARXISTICKÉHO HISTORISMU

Metodologické principy marxistického historismu jsou nejpregnantněji vysloveny v Marxově Úvodu ke kritice politické ekonomie (Marx, 1953, 155 n.). Kdybychom je alespoň tezevitě přepsali, lze je shrnout asi takto:

1. Požadavek geneticko-strukturální analýzy. Pochopit a vysvětlit jakoukoliv soudobou strukturu, vzájemné vztahy mezi jejími prvky a její vazby na jiné strukturální celky lze pouze na základě pochopení jejího vzniku a historického vývoje. Požadavek geneticko-strukturálního přístupu však není možno zaměnit za někdy značně zjednodušující „aplikaci historické procedury“ jako „pomocné“ sociologické procedury, jíž lze (nebo není nutno) použít podle aktuálních požadavků empirického výzkumu — jak se to nejednou formuluje i v marxistických příručkách sociologické metodologie. Přirozeně, že ne každý dílčí empirický výzkum bude nutně reprodukovat i „historii“ daného předmětu, jeho teoretická závažnost je však tímto — někdy nutným a funkčním metodologickým zjednodušením podstatně omezena. Geneticko-strukturální přístup je však univerzálním principem sociologie jako teoreticko-empirické vědy. To si ostatně dobře uvědomují i ti západní sociologové, kteří nerezignovali na teoretický a z funkčního hlediska humanistický rozměr sociologie. Tak například Mills konstatuje, že „chceme-li porozumět dynamickým změnám v soudobé sociální struktuře, musíme pochopit její vývoj v delším časovém rozpětí a v jeho duchu si položit otázku: Jaké jsou mechanismy vyvolávající tyto tendence a změny sociální struktury? Takové otázky „...souvisejí s přecházením od jedné historické epochy ke druhé a s něčím, co bychom mohli nazvat strukturou epochy“ (Mills, 1968, 129).

2. Požadavek konkrétně historického přístupu. Žádná sociální struktura nemůže být pochopena mimo souvislost s ostatními jevy a podmínkami dané epochy, dané historicky konkrétní situace. Marx v této souvislosti mluví o „principu historické specifičnosti“, s nímž ovšem dialekticky souvisí problém obecnosti vývojových zákonitostí. Marx ukázal, že absolutní většina vývojových zákonitostí je časově limitována, že platí jen ve zcela určitých historických podmínkách, a že tedy konstrukce abstraktních vývojových schémat je většinou neplodná už proto, že i univerzální dějinné zákonitosti (např. zákonitosti týkající se vztahu společenského vědomí a bytí, výrobních sil a výrobních vztahů atd.) se manifestují v konkrétně

historických podmínkách specifickým způsobem. Marx zjišťuje, že sice lze „ze zkoumání historického vývoje lidí... vyabstrahovat souhrn nejobecnějších závěrů“, současně však konstatuje, že „tyto abstrakce... odděleny od skutečných dějin nemají samy o sobě žádnou cenu. Mohou sloužit jen k tomu, aby usnadňovaly uspořádání historického materiálu, aby naznačily pořadí jeho jednotlivých vrstev. Rozhodně ale nepodávají návod nebo schéma, podle něhož by bylo možno postihovat dějinné epochy, jako to dělala filosofie“ (Marx, Engels, sv. 3., 41). Tuto myšlenku z rané Německé ideologie pak Marx opakuje v souvislosti s otázkou „nejabstraktnějších kategorií“ v práci z roku 1858: „...i nejabstraktnější kategorie, přes svou platnost — právě v důsledku své abstraktnosti — pro všechny epochy jsou přesto v samé určitosti této abstrakce stejně produktem historických poměrů a mají plnou platnost jen pro tyto poměry a uvnitř nich“ (Marx, 1953, 175). Marx tedy nepopírá funkci „nejabstraktnějších kategorií“ ani nevylučuje možnost konstrukce vývojových schémat, vyžaduje však jejich korekci konkrétně historickým přístupem, který vylučuje svévolné podřizování fakt apriornímu schématu.

Engels, vědom si nebezpečí možných dogmatických deformací materialistického pojetí dějin, zdůrazňuje, že „materialistická metoda se zvrhává v pravý opak, jestliže neslouží jako vodítko při historickém studiu, nýbrž používá-li se jí jako hotové šablony, podle které se přistihují historické skutečnosti“ (Marx, Engels, 1952, 376).

3. *Požadavek logické korekce historického procesu.* Zatímco historie reprodukuje reálný vývojový proces včetně nahodilostí, „skoků a oklik“, smyslem logické reprodukce je postižení vzájemných vztahů, zákonitých souvislostí a pravidelností, vzájemných působení tak, jak existují v „hotovém stavu“. Logický a historický přístup jsou dialekticky spjaty, jsou komplementární v tom smyslu, že se vzájemně nejen doplňují, ale i korigují. Engels píše o „logickém způsobu pojednání“: „Tento způsob není ve skutečnosti nic jiného než způsob historický, jenže zbavený historické formy a rušivých nahodilostí. Čím začínají tyto dějiny, tím musí začít také myšlenkový postup a jeho další vývoj bude pak odrazem — v abstraktní a teoreticky důsledné formě — historického procesu; korigovaným odrazem, avšak korigovaným podle zákonů, které skýtá sám skutečný historický proces, přičemž každý moment může být pozorován ve vývojovém bodu své plné zralosti, své klasičnosti“ (Engels, in: Marx, 1953, 188). Logická korekce je tedy založena na tom, že vyšší vývojové stadium je klíčem k pochopení „všech zaniklých společenských forem“, jež právě vyšší vývojová fáze „částečně ještě vleče s sebou, zatímco pouhé náznaky se vyvinuly k plnému významu. Anatomie člověka je klíčem k anatomii opice“ (Marx, tamtéž, 175).

Tato Marxova myšlenka však nemá nic společného s „prezentocentrismem“, jehož podstatou je vnášení (či mechanické přenášení) soudobých společenských forem do minulosti. Tento problém je ostatně velice dobře znám jak profesionálním historikům, tak filosofům zhruba ve dvou základních variantách.

První varianta založená na mechanickém nacházení shod mezi časově vzdálenými historickými úseky (např. nalézání prvků kapitalistických výrobních vztahů v antickém Řecku atd.) patří do oblasti oněch „historizujících analogií“, o nichž byla řeč. Nelze ovšem pominout, že některá zvláště populární vývojová schémata soudobé buržoazní sociologie s tímto principem, byť ve značně kultivované podobě, pracují. Tak např. Rostowova koncepce tradiční společnosti, jež je jistým analogonem feudální společensko-ekonomické formulace, je charakterizována prvky, jež se vyvinuly až v daleko pozdějších vývojových fázích a jež jsou uměle extrapolovány do „ideálního“ tradiční společnosti, tedy do minulosti. U Rostowa tedy evidentně nejde o logickou korekci dějinných nahodilostí, ale o záměrné vnášení elementů a charakteristik soudobých sociálních struktur do minulosti.

Druhá varianta byla „nejklasičtější“ vyjádřena v prezentismu Benedetto Croceho takto: „Praktické požadavky, které motivují každý historický soud, vtiskují historii punc ‚historie současnosti‘, poněvadž historie, ať již se týká vykládané události, mohou jevit jakkoliv vzdálené v čase, se ve skutečnosti týkají současných potřeb a současných situací, v nichž se ony události odrážejí“ (Croce, 1941, cit. podle Carr, 23). Kdybychom mohli Croceho prezentismu rozumět ve smyslu marxistického historismu (logická korekce historického) a ve smyslu sociologie vědění (historikova osobnost jako produkt dané společnosti), bylo by všechno v pořádku. Lze přece najít desítky důkazů o motivech historických studií, jež jsou velice současné. Nemusíme ani zacházet takříkajíc na cizí půdu a nacházet soudobé důkazy, proč zůstaly nedokončeny třeba Mommsenovy Dějiny Říma; stačí se ptát, proč Palackého dějiny nejdou za rok 1526. Při zkoumání prací o minulosti musíme přihlížet k tomu, že motivace všech velkých historických děl je vždycky současná, že historik sám je sociálněhistoricky určen jako každý jiný společenský vědec a že do jeho hodnotících soudů o minulosti chtěj nechtěj vstupují prvky jeho vlastního hodnotového systému. Povýšit však tento fakt na metodologickou direktivu nutně znamená odejmout historiografii status vědy. V takový závěr ostatně Croceho prezentismus ústí.

4. *Požadavek komplexnosti.* Smyslem a cílem historických studií není reprodukce pouze jedné stránky společenského života, byť zdánlivě sebevýznamnější, nýbrž postižení vývoje společnosti vcelku, ve všech jeho

podstatných aspektech, tzn. postižení vzájemného působení jednotlivých stránek, strukturálních elementů, „faktorů“ společenského pohybu. Ve slavném dopise Blochovi Engels ukazuje, že právě nezbytnost komplexního přístupu, který reflektuje složitost vzájemných vztahů mezi ekonomickou situací, politickými formami třídního boje, odrazů „všech těchto skutečných zápasů v mozcích zúčastněných“ zvyšuje nároky na historická studia. „Vždyt jinak by aplikace teorie na libovolné dějinné období byla lehčí než řešení jednoduché rovnice prvního stupně“ (Marx, Engels, 1952, str. 38). Ostatně celý vývoj historického myšlení je procesem umocňování komplexity historického studia. Jestliže středověcí analisté „vyprávěli bez ladu a skladu o událostech, jejichž jediným poutem bylo, že se seběhly přibližně ve stejné době“ (Bloch, 1967, 29), a jestliže teprve historické myšlení 18. století dospělo k zjištění, že dějiny nejsou výslednicí v podstatě libovolných aktů vojevůdců a králů, pak další vývoj buržoazní historie je rozšiřováním toho, co se někdy označuje jako „horizontální rozměr“ historického studia. Historická věda se totiž rozvíjí také tím, že do „oblasti svého výzkumu zahrnuje stále nové a nové sféry společenského vývoje“ (Sacharov, 1966, 357): 18. století přináší zájem o dějiny kultury, Burckhardt, Lamprecht, Buckle aj. se soustřeďují na vývoj „civilizace“ a obohacují historická studia o hledisko materiální kultury, romantismus přináší pojmy lidu a národu, historikové restaurace, Thierry, Quizot aj. „objevují“ třídní boj atd. Ačkoliv se tedy buržoazní historie nevymyká tomuto základnímu vývojovému trendu (při stálém akcentování vývoje státních institucí), její tematické rozšiřování (např. o dějiny hospodářství a techniky, mezinárodních vztahů, právních institucí atd.) není naplňováním požadavku komplexnosti ve smyslu marxistického historismu. Marxistický historismus totiž vyžaduje nikoliv víceméně mechanické skládání parciálních hledisek, ale především respektování hierarchizace jednotlivých stránek společenského života, respektování jejich specifické váhy, která se právě v průběhu dějinného pohybu může měnit. V dopise Mehringovi Engels jednoznačně odmítl ekonomický redukcionismus, k němuž svádí mechanistická aplikace požadavku komplexnosti, v němž je zabudován ontologický předpoklad dominance ekonomické sféry: „Protože různým ideologickým sférám, které hrají úlohu v dějinách, upíráme samostatný historický vývoj, upíráme prý jim i jakoukoliv historickou působnost. Taková představa se zakládá na vulgární nedialektické představě o příčině a následku jako dvou strnule vzájemně proti sobě stojících pólech a absolutně přehlíží vzájemné působení . . . historický moment, jakmile je jednou vyvolán v život jinými, koneckonců ekonomickými skutečnostmi, také působí zpětně, může působit zpětně na své okolí a dokonce i na své vlastní příčiny“ (Marx, Engels, 1952, 415).

KE VZTAHU HISTORIE A SOCIOLOGIE

Ontologické předpoklady a metodologické a gnoseologické principy marxistického historismu platí pro všechny společenské vědy, tedy právě tak pro historii jako sociologii. Rozdílnost a specifika sociologického a historického přístupu byly ovšem dramatizovány objektivním vývojem buržoazní společenské vědy, pro niž je charakteristické, že staví do ostrého protikladu jeden typ, jeden model sociologie proti jednomu typu, jednomu modelu historie: proti deskriptivnímu empiricismu buržoazní sociologie, který je orientován k současnosti, stojí deskriptivní historicismus, který je zaměřen k tomu, co bylo... Existují samozřejmě pokusy specifikovat rozdílnosti obou přístupů, historického a sociologického, i na jiném principu než na principu historické „vertikály“ (časová dimenze). Mezi „nejklasičtější“ patří nepochybně pojetí Rickertovo, podle něhož historiografie „individualizuje“, zatímco sociologie „generalizuje“, pojetí, které v nejrůznějších variantách přežívá dodnes a čteme je dokonce v pracích marxistické provenience. Například jugoslávský sociolog Fiamengo spatřuje rozdíl mezi historií a sociologií v metodě: metoda historie je singularizující a konkrétně chronologická, zatímco metoda sociologie je typologická a generalizující. (Fiamengo, 1968, 84). Všimněme si, jak právě toto rozlišení nachází konkrétní výraz v pracích teoreticky výrazně odlišných, jež však dokonce používají téhož „obrazu“, téže konkretizace. Sorokin ve své rané práci z roku 1924 píše: „Úkolem historika je podat přísný popis konkrétního historického příkladu v celé jeho individualitě a neopakovatelné jedinečnosti, úkolem sociologa je... najít pouze ty znaky, jež jsou obecné pro všechna fakta téhož typu, ať se udály kdykoliv a kdekoliv... Ruská revoluce se všemi jejími detaily je předmětem zájmu historika, ruská revoluce jako typ revoluce je předmětem zejména sociologa“ (Sorokin, 1925, 4). Arnošt Bláha píše, že „historie studuje jednotlivé revoluce v jejich jedinečnosti, sociologii zajímá spíše to, co všem těm revolucím je společné, obecné jejich podobnosti“ (Bláha, 1968, 57). Fiamengo zjišťuje, že „historie se nepouští do zkoumání charakteru buržoazní revoluce, pouze konkrétně a všestranně analyzuje určitý individuální jev... zatímco sociologie zkoumá podstatné vlastnosti... buržoazní revoluce jako takové“ (Fiamengo, 1968, 85). Prostý fakt, že novokantovec Rickert, fenomenolog Sorokin, strukturalista Bláha a marxista Fiamengo demonstrují rozdílnost mezi oběma přístupy dokonce na tomtéž příkladu napovídá, že jde o onen typ charakteristiky, jejíž výkladová hodnota je značně sporná.

Chceme-li postihnout rozdílnost sociologického a historického přístupu k sociální skutečnosti, je třeba především respektovat fakt vnitřní strukturace soudobé marxistické sociologie. Celý pro-

blém totiž vypadá zcela odlišně, konfrontujeme-li historii a obecnou sociologickou teorii (eventuálně historický materialismus) nebo naopak historii a empiricko-výzkumnou složku marxistické sociologie (včetně ovšem teoretických předpokladů výzkumu a teoretických zobecnění, jež vyplývají z empiricky získaných dat).

V prvním případě, totiž pokud jde o vztah historie a obecné sociologické teorie, se v marxistické společenské vědě konstituovaly v podstatě tři vyhraněné přístupy.

1. Někteří autoři (např. Rožin, 1962, Fiamengo, 1968) spatřují zásadní rozdíl mezi oběma přístupy v tom, že marxistická sociologie odhaluje zákonitosti společenského vývoje, zatímco historická věda zkoumá konkrétní události, projevy a působení obecných zákonitostí v konkrétních podmínkách. Domyšleno do důsledků jde ovšem o pojetí, které staví do protikladu historii jako deskriptivní disciplínu proti sociologii jako teoretické vědě (u Rožina např. ve formulaci — „historická věda jde po stopách událostí, zatímco marxistická sociologie podává teorii těchto jevů a událostí“, 1962, 36). Taková kontrapozice však neodpovídá ani faktům ani vnitřní strukturaci sociologie jako vědy. Ačkoliv základním smyslem historických zkoumání je konkrétní reprodukce minulých událostí, nelze je omezit na prostou deskripci, což ostatně dokonce ani programově deskriptivní dějepisectví nikdy nedělalo. Analogie s reálným naplňováním novopozitivistických postulátů sociologie jako empirické (a jen empirické) vědy, v němž jsou empirická fakta „spontánně“ překračována, je zcela zřejmá. Je jistě pravda, že historie neodhaluje nejobecnější zákonitosti vývoje společnosti, v procesu historického zkoumání však byla nejednou odhalena řada zákonitostí vývojového pohybu jednotlivých sfér společenského života. Sovětský historik Šuchardin např. konstatuje, že dějiny techniky a přírodních věd odhalily řadu zákonitostí, které mají reálný význam i pro rozvoj techniky v souběžných podmínkách (Šuchardin, 1961).

2. Jiné krajní pojetí (reprezentované např. Schaffem, 1957) naopak ztotožňuje historický materialismus (chápaný jako obecná sociologická teorie) s historií co do předmětu zkoumání (u Schaffa ve formulaci — „historiografie a historický materialismus mají též předmět zkoumání — vývoj a zákonitosti vývoje společenského života“). Racionální moment tohoto pojetí je snad v tom, že poukazuje na to, že obecná sociologická teorie musí nutně zahrnovat „historickou dimenzi“ a historie musí respektovat požadavek komplexnosti marxistického historismu. Na druhé straně však nerespektuje rozdíl v úrovních obecnosti, jež je nejvyšší v případě historického materialismu, který je filosofickou disciplínou, a nejnižší v případě historie, což ovšem zakládá i podstatné rozdílnosti v metodologii zkoumání.

3. Pojetí, které je zejména v sovětské historické vědě (např. Berbin, Sercova, 1966) obecně přijato a jež ze sociologických hledisek bylo pregnantně formulováno Petrem Bolhagenem (1967), lze charakterizovat takto: přes řadu podobností mezi obecnou sociologií a historií, existuje podstatná rozdílnost jak v předmětu, tak v metodě, jak ve způsobu výkladu, tak v základních cílech obou věd, rozdílnost, jež je založena na dialektice obecného a zvláštního. Důraz na dialektiku obecného a zvláštního není nahodilý ani jen formální. Bylo by totiž zjednodušením, jak konstatují Barbin a Serceva (1966, 335), tvrdit, že historický materialismus a obecná sociologická teorie se zabývají pouze obecným a historie pouze jedinečným, protože „obě disciplíny zkoumají obecné i zvláštní současně, liší se však v cílech poznání, a tedy i v předmětu zkoumání. Historický materialismus soustřeďuje svou pozornost na obecné zákony vývoje a jedinečné zkoumá pouze jako formu jejich projevu. Historická věda se soustřeďuje na jedinečnou, konkrétní a obecné chápe jako stránku, moment jedinečného... Obecné zákonitosti historika nezajímají samy o sobě, nýbrž jako prostředek k poznání a reprodukce konkrétních dějin... Pro historický materialismus je obecné konečným cílem, pro historika je nástrojem k pochopení konkrétního“.

Tuto obecnou charakteristiku je nutno doplnit dvěma poznámkami. Především je zřejmé, že v obou přístupech je položen odlišný akcent na jednotlivé metodologické principy marxistického historismu: historie zdůrazňuje konkrétně historický přístup, který historický materialismus zavrhne logickou korekcí konkrétně historického. Dále — lze namítnout, že se dopouštíme „konfúze“ tím, že ztotožňujeme historický materialismus s obecnou sociologickou teorií. Tato zdánlivá konfúze je ovšem vynucena jak stavem diskuse o vztahu historie k jiným disciplínám, tak stavem řešení vztahů historického materialismu k obecné sociologické teorii. Zdá se nám ovšem, že zdůvodněná odpověď na druhou otázku je obsažena v práci Osipovově (1969), v níž je položen akcent na filosofický charakter historického materialismu, čímž je ovšem dán i jeho vztah k obecné sociologické teorii.

Protože nechceme celý problém znovu explikovat na obecné úrovni, uveďme alespoň jeden příklad, který snad přiměřeně poslouží k rozlišení a vymezení specifik v přístupech všech tří uvažovaných disciplín. Vezměme tolik diskutovanou otázku úlohy osobnosti v dějinách. Historický materialismus zkoumá tento problém v souvislosti se základními filosofickými kategoriemi, jimiž jsou v tomto případě nutnost a nahodilost, vztah objektu a subjektu, případně kategorie svobody; obecná sociologická teorie týž problém zkoumá především jako otázku vztahu psychologických charakteristik a sociálních determinant jejich utváření a projevu; historie se pak zabývá konkrétními historickými osobnostmi, jejich reálným vý-

znamem v dějinném pohybu, jejich konkrétními motivacemi atd. Je ovšem zřejmé, že formulace obecných tvrzení o úloze osobnosti v dějinách (ať na úrovni filosofické či obecně sociologické) není možná bez prozkoumání konkrétního působení konkrétních osobností v dějinách, jež ovšem předpokládá (zejména nemá-li být role významných osobností nepřiměřeně dramatinizována) znalost určitých obecných tezí. Vzájemné ovlivňování, prostupování a především vzájemná korekce všech tří přístupů je nezbytná.

To si ostatně uvědomují i ti historikové a sociologové, kteří pochopili nebezpečnost a vědeckou neplodnost antihistorické sociologie nebo naopak antisociologické, deskriptivistické historie. Mills píše, že „každá sociologie hodná toho jména je historickou sociologií, je to... snaha psát přítomnost jako historii“ (Mills, 1968, 125). Goldmann (1967, 9), zjišťuje, že „nejde o to opustit veškerou abstraktní sociologii a historii, která může být jenom historickou sociologií nebo sociologickou historií“. V pozoruhodné jednotě s Millsem je pak např. britský historik E. H. Carr, který vychází stejně jako Mills z předpokladu, že „sociologie se zabývá historickými společnostmi, z nichž každá je jedinečná a vytvářená specifickými historickými předpoklady a podmínkami“ (Carr, 1967, 17, v Millsově formulaci — „obraz jakékoli společnosti je obraz historicky specifický“, 1968, 127) a nemá-li se sociologie stát apologetikou statické společnosti „musí být dynamická, musí se zabývat studiem nikoliv nečinné společnosti, nýbrž společenských změn a společenského vývoje... Čím víc bude historie sociologickou a čím více bude sociologie historickou, tím lépe pro obě dvě“.

NĚKTERÉ SPECIÁLNÍ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY

Marxistická sociologie je svou podstatou historická už proto, že vývojově vychází z materialistického pojetí dějin a jejím teoretickým a metodologickým základem je historický materialismus. Její základní společenskou funkcí je ovšem poznat a přispívat k přeměně soudobých společností, je tedy primárně orientována k současnosti a budoucnosti. Proces poznávání soudobých společností, který předpokládá historický přístup, sociologie uskutečňuje vlastními metodologickými prostředky, které jsou od metodologických postupů historie v mnoha ohledech odlišné. Právě zde, uvažujeme-li o konkrétně metodologických rozdílnostech obou disciplín, však jde daleko spíše o „kontrapozici“ historie a empiricko-výzkumné složky sociologie orientované ke studiu současných společností než o vztah historie a obecné sociologické teorie. Uvažuje-li se nadto o „sociologizaci“ historie, jde nejednou nejen o vnášení sociologických postulátů a pravidelností do historických studií, ale i o využití metodo-

gických zkušeností moderního sociologického výzkumu. Vzájemné obohacování obou disciplín je i zde možné a žádoucí, tím spíše, že konkrétně metodologické rozdílnosti jsou značně relativní.

Zcela běžně se například uvádí, že historie pracuje především s „nepřímým pozorováním“, to znamená, že studuje nikoliv „dějinná fakta“, nýbrž výpovědi o nich, že historické poznání je „takové, že historikové myslí je zprostředkují jiné myslí“ (Bloch, 1967, 52). Sociologické pozorování (chápeme-li je v širokém slova smyslu) je ovšem v naprosté většině také nepřímé, protože přímých pozorovacích technik se využívá nejen zřídka, ale především na velmi omezenou oblast sociální skutečnosti, jež je takovému pozorování přístupná. „Optický klam“ vzniká tím, že sociologie pracuje často s „živým respondentem“, zatímco historie je odkázána na hotová svědectví. Historik se musí umět ptát pramenů, sociolog živých lidí, přičemž sociolog může svá „tázání“ programovat, řídit, usměrňovat, může je korigovat a doplňovat, ale také — a to je známé a zjevné negativum — ovlivňovat. Historikovi jsou prameny „dány“, sociolog si je může alespoň zčásti vytvářet. V historických pramenech nadto čas (ale nejednou doba sama) provedla selekci fakt, takže některé události prostě vůbec není možno rekonstruovat. Sociolog i historik však stojí často před velice podobnými metodologickými problémy. Oba například znají problém validity výpovědi (hodnověrnosti svědectví), problém interpretační reliability (zda data téhož nepřímého pozorování budou dva nezávislí badatelé interpretovat stejně) apod. Historie rozpracovala metodiku kritiky pramenů, sociologie metodiku eliminace nevalidních dat. Například při zkoumání mobilních pohybů se ukazuje, jak účelná a nezbytná je kombinace obou metodických postupů — historického i sociologického. Opíráme-li se o výpovědi respondentů, aplikujeme přirozeně především specificky sociologické principy vztahující se k validitě technik i dat, zprostředkovávají-li nám však znalosti o mobilním pohybu pramenné materiály (statistiky, ale také např. biografie apod.), je účelné použít historických technik kritiky pramenů.

Historikové již dávno dospěli k zjištění, že informaci o události může zprostředkovávat nejen výpověď, ale i materiální produkt. Sociologové však zdaleka ještě nevyužívají tohoto v historii zcela běžného postupu, ačkoliv ve svých „analytických schématech“ běžně uvažují o materiální kultuře. Například mobilní pohyb je totiž „konzervován“ nejen ve výpovědích respondentů, biografiích a pramenném materiálu, ale i v materiálních faktech, jejichž „dešifrování“ je ovšem mimořádně obtížné. Rozpracovat tento typ dílčí metodiky zkoumání sociální mobility je jistě zajímavým a vděčným úkolem, který vyžaduje právě systematickou kooperaci sociologů a historiků.

LITERATURA

- Berbin A. I., Sercova A. P., Istoričeskij materializm i někotoryje metodologičeskije problemy istoričeskoj nauki, in: Metodologičeskije problemy obščestvennych nauk, Moskva 1966.
- Bienkowski W., Problemy teorii rozwoju społecznego, Varšava 1966.
- Bláha I. A., Sociologie, Praha 1968.
- Bloch M., Obrana historie, Praha 1967.
- Bolhagen P., Soziologie und Geschichte, Berlin 1967.
- Carr E. H., Co je historie, Praha 1967.
- Durkheim E., The Elementary Forms of Religions Life, Glencoe, b. d.
- Engels B., Německá selská válka, Praha 1950.
- Engels B., Dialektika přírody, Praha 1950.
- Fiamengo A., Základy všeobecnej sociologie, Bratislava 1968.
- Goldman L., Humanitní vědy a filosofie, Praha 1967.
- Gurvitch G., The Spectrum of Social Time, Dordrecht, 1964.
- Gramsci A., Historický materialismus a filosofie Benedetta Croce, Praha 1966.
- Grunbaum A., Philosophical Problems of Space and Time, New York 1963.
- Halbwachs M., Les cadres sociaux de la mémoire, Paris 1925.
- Halbwachs M., La mémoire collective, Paris 1950.
- Homans G. C., The Nature of Social Science, New York 1967.
- Hughes H. S., Historie jako umění a jako věda, Praha 1970.
- Marx K., Ke kritice politické ekonomie, Praha 1953.
- Marx K., Bída filosofie, Praha 1950.
- Marx K., Engels B., Vybrané spisy I., II., Praha 1952.
- Marx K., Engels B., Vybrané dopisy, Praha 1952.
- Marx K., Engels B., Spisy 19, Praha 1966.
- Marx K., Engels B., Spisy 3, Praha 1958.
- Lenin V. I., Stát a revoluce, Praha 1950.
- Lenin V. I., Vybrané spisy, II. Praha 1951.
- Mills C. W., Sociologická imaginace, Praha 1968.
- Moore W. E., Man, Time, and Society, New York, 1963.
- Nowak S., Studia z metodologii nauk społecznych, Warszawa 1965.
- Nejedlý Z., Spor o smysl českých dějin, Praha 1950.
- Osipov G. V., Sociology, Moskva 1969.
- Piaget J., Štrukturalizmus, Bratislava 1971.
- Popper K., The Open Society and Its Ennemies, London 1945.
- Popper K., The Poverty of Historicism, London 1957.
- Popper K., Predikce a předvídání a jejich význam pro společenskou teorii, in: Gardner P., Theories of History 1959.
- Rožin V. P., Vveděnije v marksistskuju sociologiju, Leningrad 1962.
- Sacherov A. M., Někotoryje problemy metodologii istoriografičeskich issledovanij, in: Metodologičeskije problemy . . . , Moskva 1966.
- Shils E., The Calling of Sociology, in: Parsons T. aj. (eds), Theories of Society, New York 1965.
- Sorokin P. A., Sociology of Revolution, New York 1925.
- Sorokin P. A., Social Mobility, New York 1927.
- Shaff A., Objektivní charakter historických zákonů, Praha 1957.
- Šuchardin S. V., Osnovy istoriji techniky, Moskva 1961.

On the Problem of Historism in Marxist Sociology

Summary

This study is devoted to the ontological prerequisites and methodological principles of Marxist historism, primarily its specific manifestation in Marxist sociology. The question is first asked as to the purpose of studying the past and, in this connection, the problem of historical analogies is analyzed. Then the relation of theoretical statements and historical generalizations is examined in a polemic against vulgar historism and against those conceptions which assume that historical generalization in sociology is an expression of its scientific immaturity. The problem of historism is by no means an academic one. The author therefore submits to analysis the reasons why non-Marxist sociology turns away from historism. The author thinks the reasons for this are that bourgeois sociology concentrates on examining present-day social structures which it wishes to explain from their present-day functions and overlooks their historical development. Other reasons are to be found in one-sided empiricism and the practicalism of non-Marxist sociology as well as in the emphasized psychologism of some of their schools. The study also examines problems of the relation of social historical and psychological time and the problem of so-called social memory. The second part of the article recapitulates the basic methodological principles of Marxist historism: the demand for a genetic structural analysis, the demand for a historical approach to social reality, the principle of logical correction of the historical process and the principle of comprehensive analyses. In conclusion the article characterizes the differences between historism and a sociological approach to the study of social reality and indicates concrete methodological problems whose solution requires the collaboration of historians and sociologists.